

ПЕРЕБУДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА ВІЙСЬК ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1942 РР.)

Дмитро ВЕДЕНЄВ,
доктор історичних наук, професор, заступник
директора Українського інституту національної
пам'яті з наукових питань, полковник запасу

Веденєєв Дмитро. *Перебудова діяльності органів та військ державної безпеки в Україні на початковому етапі Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр).*

У статті висвітлюється діяльність органів та військ державної безпеки СРСР в Україні у 1941–1942 роках, налагодження їх розвідувально-диверсійної роботи та оперативно-бойової діяльності на українському театрі військових дій.

Ключові слова: *органи та війська державної безпеки, оперативно-бойова діяльність, розвідувально-диверсійна робота, зафронтובה робота.*

Веденєєв Дмитрій. *Перестройка деятельности органов и войск государственной безопасности на Украине в начальный период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.).*

В статье освещается деятельность органов и войск государственной безопасности на Украине в 1941–1942 годах, организация их разведывательно-диверсионной работы и оперативно-боевой деятельности на украинском театре военных действий.

Ключевые слова: *органы и войска государственной безопасности, оперативно-боевая деятельность, разведывательно-диверсионная работа, зафронтובה робота.*

Vyedyenyeyev Dmitry. *Restructuring activities of troops and state security of Ukraine at the initial stage of the war (1941-1942).*

The article highlights the activities of troops and the USSR State Security in Ukraine in 1941-1942 years, setting their intelligence and sabotage activities and operational and combat activities of the Ukrainian theater of military operations.

Keywords: *government and state security forces, operational and combat activities, reconnaissance and sabotage activities, the front-line work.*

Драматичні обставини початку Великої Вітчизняної війни і катастрофічні поразки радянських військ зумовили відому «фігуру замовчування» навколо цього періоду війни. Повною мірою це стосується і діяльності радянських спецслужб на початковому етапі протиборства з агресорами, адже їх оперативно-бойова робота у 1941–1942 рр. і донині залишається найменш висвітленою сторінкою участі спецслужб у Великій Вітчизняній війні. Водночас, Друга світова війна та період, який їй передував, засвідчили зростання ваги невійськових методів протиборства, передусім – розвідувально-підривної роботи, котра перетворювалася на ефективний чинник послаблення військ і тилу противника, забезпечення основних бойових дій та політичного супроводження військових кампаній. Відтак, дослідження протиборства спецслужб залишається одним із провідних аспектів історії Другої світової війни.

У статті ми зосередимося саме на особливостях оперативно-бойової діяльності органів та військ державної безпеки на українському театрі військових дій [див. докладніше: 1–7].

З початком гітлерівської агресії, разом зі всією країною, на військові рейки перейшли і органи держбезпеки. Директива НКДБ СРСР № 136 від 24 червня 1941 р. приписувала їм розгорнути спільно з НКВС СРСР боротьбу з парашутними десантами, диверсійними групами противника, спрямовувати агентуру на впровадження до німецьких військ, ведення диверсійно-підривної роботи. Завдання на військовий час конкре-

тизувалися у директиві НКДБ СРСР № 168 від 1 липня. Передбачалося весь апарат негласних помічників органів держбезпеки поділити на невеликі резидентури для осідання на окупованій території з метою організації розвідувально-диверсійної діяльності, йшлося про забезпечення конспірації та способів зв'язку з ними [8; 9, 21–22].

Кадрові співробітники НКДБ мали разом з НКВС створювати партизанські загони і бойові групи, надавати допомогу військам розвідувальною інформацією, винищувати диверсантів противника. За перші три місяці війни на окуповану територію закинули 122 партизанських загони або групи (5809), 69 диверсійних груп (749 осіб), залишили на осідання в тилу ворога 192 партизанські загони (5440 осіб) [10, арк. 4; 11].

17 липня 1941 р. 3-є Управління (військова контррозвідка) Наркомату оборони СРСР перетворюється на Особливий відділ НКВС; особливі відділи відкриваються при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань Збройних Сил. 20 липня 1941 р. Наркомат державної безпеки зливається з органами внутрішніх справ у Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Частину оперативних співробітників НКВС одразу ж відрядили до прифронтових розвідувальних груп при частинах Діючої армії.

Того ж дня утворили Транспортне управління НКВС, співробітники якого забезпечили контррозвідувальний захист евакуації з України на Схід 550 промислових підприємств (понад третина із 1500 переміщених по СРСР заводів). На всіх великих оборонних та інших підприємствах

з числа кадрових співробітників НКДБ-НКВС створили спеціальні оперативні групи із завданням забезпечення евакуації або знищення, у разі необхідності, устаткування та сировини. Слід відзначити, що завдяки своєчасним заходам контррозвідального захисту в Україні за весь період війни не було допущено помітних диверсій на об'єктах промисловості, відвернуто чимало таких спроб з боку спецслужб супротивника.

У ході забезпечення евакуації виробничих потужностей, співробітники НКВС вживали заходів із локалізації окремих заворушень та актів саботажу, спроб окремих спеціалістів з дореволюційним стажем перешкодити вивезенню або виведенню з ладу новітнього обладнання підприємств і шахт до повернення їх «старих хазяїв» (ряд підбурювачів й організаторів передали суду військового трибуналу). Наведені факти свідчили про наявність прихованої та здатної до самоорганізації опозиції «колишніх людей», як їх тоді іменували у чекістських документах.

Антиурядові виступи в екстремальних умовах були тим більше зрозумілими, якщо врахувати, що в Україні з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. арештували 253051 громадянина. Серед них: «колишніх куркулів» – 93395; колишніх поміщиків, дворян, торговців («колишніх людей») – 109380; священнослужителів – 6556. Із серпня 1937 р. до листопада 1938 р. в УРСР засудили 197617 осіб, левову частку з них прирекли до страти – 122237 громадян [12].

Крім того, як йдеться у документах органів НКВС, їм довелося локалізувати спроби «куркульських елементів» перешкодити демонтажу та евакуації сільськогосподарського обладнання і техніки, евакуації худоби тощо, насамперед – у Харківській та Ворошиловградській областях. Не виключено, що під цим малися на увазі спроби селян перешкодити тактиці «випаленої землі» і не залишитися без харчів і засобів виживання [10, арк. 2].

За наказом НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р., створюються 4-і відділи НКВС СРСР, республіканських НКВС та їх територіальних органів. Система 4-х підрозділів стала основним інструментом таємної війни з агресором, на неї покладаються завдання формування з населення винищувальних батальйонів, партизанських формувань, диверсійних груп, керівництво їх оперативно-бойовою діяльністю, зафронтова розвідка. НКВС УРСР сформував три «партизанські» полки по 1000 багнетів у кожному. Однак така форма оперативно-бойового застосування виявилася в цілому неефективною, полки зазнали значних втрат, і врешті-решт довелося переходити до розвідувально-диверсійних дій групами по 20–25 осіб [13].

В обороні столиці України, міста-героя Києва, що тривала з 11 липня до 19 вересня 1941 р., взяли участь сформовані НКВС УРСР 1-й та 2-й партизанські полки, 4-й батальйон особливого призначення, окремі спецгрупи зі співробітників НКВС, спортсменів товариства «Динамо» та прикордонників. Загін з числа співробітників Київської міжкрайової школи держбезпеки під командуванням ст. лейтенанта держбезпеки О. Попова героїчно загинув у районі сіл Дем'янці та Харківці Переяслав-Хмельницького району Київської області. Фашистські нелюди спалили живцем 120 полонених вояків батальйону.

Оскільки незабаром зафронтова робота стає провідним напрямом зусиль спецслужби, у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР реорганізували в 4-е Управління. У січні-березні 1942-го Управління підготувало й вивело за лінію фронту 1045 розвідників, із них 800 – у складі розвідгруп. На окупованій території залишили чимало негласних помічників органів держбезпеки (понад 12,7 тис. осіб, включаючи 43 резидентури 41 диверсійну групу). Однак з більшістю оперативних джерел був відсутній зв'язок, значну їх частину знешкодив противник, частина перейшла до партизан або стала на шлях

співробітництва з окупантами (після звільнення лише п'ята їхня частина поновила зв'язок з оперпрацівниками). Серйозною помилкою була відсутність єдиного координуючого органу зафронтової роботи, адже нею займалися паралельно НКВС, військова розвідка, партійні і комсомольські органи. За організаційні прорахунки довелося заплатити велику ціну у жорстокому протистоянні з потужними спецслужбами ворога: взяти хоча б той факт, що з майже 600 закинутих за лінію фронту в перші півтора роки війни оперативних груп НКВС УРСР на «Велику землю» повернулося лише близько 30 [9, 15; 10, арк. 77; 14].

Органи зафронтової роботи нерідко формувалися поспіхом, без належної підготовки та перевірки морально-психологічних якостей осіб, яким доручалася спеціальна діяльність на окупованій території. Відбір кадрів для нелегальної роботи на окупованій території здійснювався, переважно, за ознакою політичної лояльності з числа функціонерів партійного, комсомольського апарату. Це призвело до численних провалів або випадків зради. Наприклад, як показало слідство у справі резидента німецької розвідки М. Глухова (завершено у липні 1942 р. у Ворошиловграді), він у вересні 1941 р. був призначений НКВС УРСР командиром з'єднання партизанських загонів. 28 вересня 1941 р. М. Глухов добровільно прибув до німецької комендатури м. Яготина (Київська обл.), здався та видав місця базування своїх загонів, сховки зі зброєю, вибухівкою й продовольством, а також дав широкі свідчення про систему організації партизанського руху в Україні. Наступного ж дня в Ічнянських лісах окупанти ліквідували за його наведенням партизанський загін з 60 осіб, згодом нейтралізували партизанські загоны на Полтавщині, підпільні групи у Харкові та інших містах. Залишений на посаді першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У К. Мосієвич, затриманий гестапо, став агентом німецької спецслужби, видав структуру та систему зв'язку підпіль-

ля, районні комітети компартії, німці арештували 13 підпільників (зрадника засудили до вищої міри покарання) [10, арк. 6-7, 64].

Водночас, органи НКВС сформували в Україні 651 винищувальний батальйон (ВБ, 118 тис. багнетів) для протидії десантам, диверсійним групам противника, для місцевої самооборони. До 1 жовтня 1941 р. 125 батальйонів передали на укомплектування Червоної Армії, а близько 7 тис. їх учасників перейшло до партизан. Силами ВБ було затримано 49 агентів-парашутистів, 26 сигнальників (закидалися для наведення авіації противника), 1975 дезертирів, у локальних сутичках з ворогом вбито 39 офіцерів та 193 солдати вермахту [15].

З початком війни органи держбезпеки вдалися до арештів т.зв. «підоблікового елементу», серед якого перебували не тільки особи, що обґрунтовано підозрювалися у зв'язках зі спецслужбами Німеччини, але й чимало «антирадянських елементів», малося на увазі – колишніх учасників розбудови української державності 1917–1920 рр., членів націонал-патріотичних і націонал-демократичних партій та організацій, інших «нелояльних осіб» (частину з них у позасудовому або екстреному порядку стратили, доля інших достеменно невідома). Лише у Києві 22–25 червня 1941 р. НКДБ арештував близько 800 осіб, з яких лише частина підозрювалася у причетності до агентурного апарату іноземних спецслужб [10, арк. 1].

Апофеозом насильства стало т.зв. «розвантаження» в'язниць перед відступом Червоної Армії (насамперед – у Західній Україні). Зазначимо, що в останні роки поширилися фантастичні статистичні дані про жертви розстрілів ув'язнених у перші дні і місяці війни. Так, цифри страчених у Західній Україні варіюються від 10 до 100 тисяч! Проте, згідно із довідками Тюремного управління НКВС СРСР, станом на 22 січня 1942 р. із в'язниць СРСР загальною евакуювали майже 142 тис. осіб і розстріляли при відступі 9817 (з них в Україні – 8789 осіб), крім того, у дорозі незаконно

розстріляли 769 осіб, при спробі бунту – 674 чоловіка [16-17].

Сумною реальністю того драматичного часу стали депортації за етнічною або регіональною ознаками. Спецслужба вдалася до виселення з України німців-колоністів та вихідців із Західної України, які прибули працювати на індустріальні об'єкти Сходу – вважалося, що це є превентивним заходом для позбавлення німецьких спецслужб вербувального контингенту для роботи на окупованій території або підготовки кадрів для виведення у радянський тил.

Під час евакуації центральний апарат НКВС УРСР перебував у с. Верхня Ахтуба (Астраханська обл.) та м. Енгельс (Поволжя), а також створив тимчасові оперативно-слідчі групи в містах Енгельсі, Новосибірську, Томську, Казані, Астрахані, Солікамську, Челябінську, Ташкенті, котрі й завершили слідчі дії щодо 10 тис. заарештованих раніше осіб.

Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення – розвідки (абвер команди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів абвер-3 (військової контррозвідки). Крім того, діяли спецоргани сателітів Німеччини – таємна поліція (Сигуранца) та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії, угорська розвідка та контррозвідка. В Україні дислокувалося до 26 спецорганів супротивника, школа підготовки шпигунів і диверсантів «Абверштелле Україна» з філіалами у Києві та Миколаєві (загалом, на потреби таємної війни на Східному фронті працювало до 60 німецьких спеціальних навчальних закладів, щорічно випускаючи до 10 тис. розвідників, диверсантів і терористів) [18–19].

Німці простудіювали досвід повстанства на Україні періоду громадянської війни, і перед нападом на СРСР розробили комплекс контрпартизанських заходів. На захоп-

леній території ліквідовувалися або бралися під контроль члени партії і комсомолу, співробітники НКВС, встановлювалися особи, що прибули на проживання в адміністративні центри після 1 вересня 1939 р. Спецслужбами супротивника достатньо вдало практикувалося створення псевдопартизанських загонів і підпільних груп «приманок» [20].

Антипідпільні операції гітлерівців відзначалися доволі високою результативністю. Так, як з'ясувалося у ході оперативної справи «Зрадники» (заведеної у вересні 1944 р. 2-м Управлінням НКДБ УРСР), у Києві діяла підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», яка мала до 40 конспіративних і явочних квартир, підпільну типографію, радіостанцію і створила свої осередки у Харкові, Дніпропетровську, Фастові, Ніжині та на станції Крути, а також кілька партизанських груп. Однак у квітні 1943 р. почалися провали й масові арешти патріотів-підпільників (за підозрою у зраді органами НКДБ розроблялося 9 осіб) [10, арк. 88-89].

Розглянемо загальну структуру і функції розвідувальних органів III рейху в Україні [10, арк. 9–17]. Провідним органом німецької військової спецслужби (Абверу) в Україні виступала Абверкоманда-102 (АК-102, «Оріон», розформована у липні 1943 р.). АК-102 забезпечувала розвідувальною інформацією штаб групи армій «Б» й підпорядковувалася безпосередньо згаданому штабу «Валлі», дислокувалася у Полтаві, Харкові, Києві. Розвідорган мав власні спеціальні навчальні заклади з підготовки агентів-розвідників, радистів для закидання в тил Червоної Армії. Агентура підбиралась переважно з числа активних колаборантів та у таборах військовополонених. Варто також назвати розвідувальний орган «Цепелін», розвідувально-диверсійний орган Абверкоманда-202, спеціальний навчальний заклад «Фельдпост 16371».

Основними оперативними органами німецької армійської розвідки стали т.зв.

абвергрупи (АГ), котрі зосереджувалися на розвідувально-підривній роботі у тилу радянських військ та прифронтовій зоні. Активністю відзначилися такі розвідувальні та розвідувально-диверсійні органи вермахту:

- АГ-101, котра діяла у південних та східних областях УРСР, обслуговувала німецькі 11-у армію та 1-у танкову армію (згодом перемістилася до Румунії). Розвідорган працював у взаємодії з гестапо, польовою жандармерією, створив низку окремих розвідорганів, зокрема – «Дромедар» (АГ-114). На завершальному етапі війни вела розвідроботу проти 3 та 4-го Українського фронтів. Арештовано 33 агенти АГ-101;

- АГ-102, дислокувалася у м.м. Сталіно (Донецьк), Кіровоград, Умань. Радянськими органами держбезпеки виявлено 69 співробітників та агентів цього розвідоргану, 8 арештовано;

- АГ-103, Сталінська область УРСР, обслуговувала 1-у танкову армію, арештовано 17 співробітників і агентів розвідоргану;

- АГ-106, обслуговувала 3-у румунську армію, яка діяла на півдні України, виявлено 64 та арештовано 6 співробітників й агентів розвідоргану;

- розвідувальний орган «Візель», котрий працював у Чернігові, виявлено й арештовано 23 співробітників та агентів цього спецоргану;

- АГ-204 (Харків, Полтава, Кіровоград, Чернівецька область), яка спеціалізувалася на диверсійній роботі. Виявлено 12 співробітників та понад 100 агентів спецоргану, 28 з них затримано.

Крім розвідувальних, в Україні німецькі окупанти запровадили мережу контррозвідувальних (абвероргани-3) та карально-розшукових органів:

- Абвергрупи контррозвідувального спрямування (АГ-303, 304, 305, 306, 314) зосереджували діяльність на виявленні й припиненні розвідувальної роботи радянських спецслужб, нейтралізації партизанських та підпільних формувань, веденні оперативних радіо-ігор з метою дезінфор-

мування органів НКВС-НКДБ та Червоної Армії, а також, як зазначалося у документах НКДБ УРСР, «розкладі українських та польських націоналістичних формувань». Як правило, агентурний апарат контррозвідувальних абвергруп об'єднувався у резидентури. Радянська контррозвідка встановила близька 300 співробітників та агентів таких спецорганів. Серед контррозвідувальних органів Абверу особливо активними були:

- «Герресгрупа-Б» (АГ-304, 306), яка діяла у Воронежі, Сталіно і Києві. Вела розшук радянських агентів-парашутистів, партизан, підпільників. Брала участь в оперативних іграх проти радянських спецслужб, виявлено 47 та арештовано 27 агентів цього органу

- «Зондерштаб-Р», великий контррозвідувальний орган, який послідовно дислокувався у Чернігові, Дніпропетровську, Харкові, Києві, Житомирській області та підпорядковувався безпосередньо штабу «Валлі». Спецорган очолювали колишній полковник Червоної Армії Шаповал та колишній полковник Армії УНР П. Дяченко (помер 1965 р. у США). Зондерштаб створив розгалужену агентурно-інформаційну мережу, що діяла під прикриттям адміністративних і господарських закладів та «Маслопрому». Серед агентури виявилася чимало колишніх партійних, радянських, комсомольських працівників, кримінальних елементів, учасників українських націоналістичних організацій; кваліфікована агентура перебувала у статусі кадрових співробітників, отримуючи зарплатню та пайки. Радянською контррозвідкою виявлені міжобласна, 10 окружних та обласних, 31 районна резидентури, викрито понад 400, арештовано 136 агентів (у т.ч. 5 резидентів) цього спецоргану.

Оскільки Молдова, частина земель півдня України та Поділля із центром в Одесі («Трансністрія») були передані А. Гітлером у «володіння» своєму воєнно-політичному союзнику – Румунії, на українських землях значну активність проявляли і спецслужби

згаданої держави. Провідним армійським розвідувальним органом виступала «Сервіс-чул-Секрет де інформаціє» (СІ). Розвідувально-диверсійну роботу в тилу Червоної Армії організував «відділ прифронтової агентури» (умовна назва «Вултур» – «Орел»), зашифрований під військово-будівельну частину. Діяло три філії (загони) «Вултуру» в Одесі, Миколаєві та Сімферополі. Цей же орган розгортав контррозвідувальну роботу проти радянської розвідки та партизансько-підпільних формувань, вербував агентуру серед військовополонених, колишніх білогвардійців та учасників українських націоналістичних організацій. Тільки в Одеській області заарештовано понад 40 співробітників та агентів цього спецоргану.

Активну роль в організації відсічі агресорам відіграли спеціальні війська НКВС [нарис їх діяльності взято з джерел 21-26]. З початком Великої Вітчизняної війни, відповідно до рішення уряду СРСР від 25 червня 1941 року, завдання охорони армійського тилу покладалися на органи НКВС СРСР, і всі війська відомства (прикордонні, оперативні, конвойні, з охорони особливо важливих промислових та залізничних об'єктів) мали залучатися до цієї місії. Загалом на охорону тилу виділялося 163 тис. вояків військ НКВС, третину з яких становили прикордонники, хоча безпосередньо тил пильнували не більше половини з елітних бійців НКВС – решта воювала на рівні з армійськими частинами. До весни 1942 року прикордонники склали близько 70% військ охорони заплілля (58 тис. багнетів).

Для управління цими військами вже 26 червня 1941 р. утворили управління з охорони тилу п'яти діючих фронтів та Особливої групи військ, причому начальниками управлінь призначили керівників відповідних прикордонних округів. Зокрема, в Україні, на Південно-Західному фронті – колишнього начальника Українського округу ПВ НКВС генерал-майора В. Хоменка, Південного фронту – начальника Молдавського округу генерал-майора М. Нікольського.

Попри тилове завдання, в умовах стрімкого просування німецьких військ та їх союзників, прикордонники нерідко знов опинялися на лінії фронту, приходячи на допомогу армійцям у скрутних ситуаціях. Нерідко добірні прикордонні загони та маневрені групи ставали останнім резервом командування, їх кидали у відчайдушні контратаки, на небезпечні ділянки проривів з лабетів наступаючого ворога.

Так, під час прориву 1-ї танкової групи вермахту в районі Умань-Жашків та через виникнення загрози оточення частин 6 та 12-ї армій, у бій ввели, разом з фронтовими частинами, два прикордонних загони, які знищили 9 танків, 33 автомашини та неповний батальйон ворожої піхоти. Трагедію оточення разом зі згаданими арміями у районі Первомайська пережили п'ять прикордонних загонів, які з боями виривалися з «котла». У запеклих бойовищах разом з 9 та 18-ю арміями Південного фронту (що також потрапили в оточення), прикордонники втратили від 50 до 80% особового складу.

Однак і ворог зазнавав відчутних втрат від пострілів вояків у зелених кашкетах. При обороні міста-героя Одеси 26-й зведений прикордонний полк знищив близько 3 тис. і полонив понад 400 румунських та німецьких солдат. Загалом, від початку бойових дій і до грудня 1941 р. прикордонники взяли участь у 645 важливих боях, вивівши з ладу понад 88 тис. солдат і офіцерів агресорів.

Мужньо виконавши свій обов'язок із захисту державного кордону від гітлерівців та у подальших боях, Прикордонні війська заплатили за це великою кров'ю. До 1 квітня 1942 р. втрати ПВ західних округів становили понад 48 тис. осіб (понад 50% їх довоєнної чисельності), при цьому Український округ втратив майже 9 тис. бійців (40% особового складу), а сусідній Молдавський – до 90% особового складу!

Одночасно бойове застосування ПВ ускладнювалося тим, що вони отримували

накази з чотирьох інстанцій одночасно: командувача фронтом, командира з'єднання, начальників охорони тилу фронту і конкретної армії, нерідко у бойових умовах командири отримували суперечливі або взагалі протилежні накази.

Малоефективним виявилось і їх застосування дрібними підрозділами, а відсутність за штатами мирного часу артилерії та протитанкових засобів лише збільшували втрати у боях з механізованими частинами противника. Практично розпалася розвідувальна система спеціальних військ, необхідна для вирішення оперативно-військових завдань, у полках і батальйонах залишилося по одному заступнику командира з розвідки. Майже повна відсутність підготовлених оперативників різко знижувала якість роботи з фільтрації та виявлення метикованих випускників розвідшкіл противника та «матьорих диверсантів».

У зв'язку із широким залученням полків ПВ з охорони тилу безпосередньо до бойових дій, оголеними виявилися комунікації, особливо важливі об'єкти, потреби забезпечення евакуації, підтримки порядку в тилу, протидії дезертирам, мародерам, кримінальним бандам. Вільно почували себе німецькі агенти-сигнальники, наводячи пануючий у повітрі Люфтваффе на скупчення автомашин, бойової техніки, біженців. Лише до кінця серпня 1941 р. вдалося організувати більш-менш задовільну охорону тилу «українського» Південного фронту. Розгорнули два рубежі несення охоронної служби: перший – на правому березі Дніпра по лінії Рудня-Овруч-Володарка, другий – по лінії Чернігів-Ніжин-Піратин-Лубни.

Це одразу ж дало позитивні наслідки: якщо у липні-серпні 1941 р. військами з охорони тилу не було знешкоджено жодного німецького шпигуна (!), то у вересні їх затримали 70, до кінця року – 326, ліквідовано 32 розвідувально-диверсійні та бандитські групи. У вересні затримали 975 дезертирів, наприкінці року – понад 5 тис. У смузі Південно-Західного фронту до кінця

1941-го затримали 243 шпигунів та диверсантів. Десятки тисяч військовослужбовців, які відстали від своїх частин, направили на збірні пункти (загалом у 1941 р. таких виявилось понад 340 тис.).

Намагалися боротися і з поширенням панічних слухів, хоча ситуація на фронтах давала мало підстав для оптимістичних настроїв – у першій рік війни в оточенні опинилося 16 радянських армій.

Попри вкрай скрутне становище на фронтах, «тиловики з неволи» до початку 1942 року змогли записати на свій рахунок 1001 знешкодженого шпигуна, диверсанта й терориста, закинутих у запілля армії, 685 затриманих підозрілих осіб та солдат, що відстали від своїх частин, 28 тис. дезертирів, понад 1000 активних колаборантів, майже 20 тис. осіб, що ухилялися від служби в армії, 492 мародерів.

Офіційно ПВ НКВС СРСР перейшли до охорони тилу армії 15 грудня 1941 року, коли прийнялося рішення Ставки Верховного Головнокомандування про виведення з бою всіх прикордонних частин та перенацілення їх на захист запілля. Головним управлінням ПВ, спільно зі Генеральним штабом, у березні 1942 р. було розроблено й затверджено Положення про війська НКВС з охорони тилу Червоної Армії та Інструкцію зі служби військ з охорони тилу. Передбачалося, що в оперативному відношенні начальник військ з охорони тилу підпорядковується Військовій раді фронту. На прикордонників покладалися такі завдання:

- виявлення та знешкодження агентури противника, закинутої у тили, затримання зрадників батьківщини та німецьких прислужників на окупованих територіях;
- ліквідація розвідувально-диверсійних груп та загонів ворога, які прагнули дестабілізувати нормальну роботу тилу;
- боротьба з антирадянським повстанством, протидія дезертирам та мародерам;
- охорона комунікацій у смузі тилу фронту;
- охорона армійських приймальних пунктів військовополонених;

- участь в операціях з підтримання прифронтового режиму (виселення, «зачистки» тощо).

- проведення розвідувальної роботи, для чого у полках з охорони тилу створювалися розвідувальні відділення (25 розвідників на полк), запроваджувалися посади заступників командирів полків та батальйонів з розвідки.

З 28 квітня 1942 р. у війська охорони тилу передавалися з відомства ПВ 37 прикордонних полків, 6 прикордонних загонів та інші частини загальною реальною чисельністю понад 51 тис. багнетів (за штатом – майже 67 тис.).

На завершення зазначимо, що війна стала суворим випробуванням для народів СРСР. У важку пору радянські органи держбезпеки, використані у передвоєнний період як основний інструмент репресивної політики, зосередилися, спираючись на широку підтримку народу, на виконанні класичних функцій спецслужб як таких, збагатилися різнобічним досвідом оперативного мистецтва. У 1941–1945 рр. загинуло 489 й пропало безвісти 271 кадрових співробітників та агентів органів держбезпеки України.

Налагодження постачання розвідувальної інформації виступало важливою передумовою розгрому противника. Було достатньою мірою забезпечено контррозвідувальний захист Діючої армії та її тилу від розвідувально-диверсійної діяльності сильних спецслужб супротивника. Органи НКДБ та СМЕРШ вдалися до кваліфікованих активних заходів із дезінформування ворога. Агресору було завдано суттєвих втрат силами спеціальних позафронтових формувань. Особливу роль спецслужби відіграли у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи партизанського руху та забезпеченні його внутрішньої безпеки, допомогли народам Східної Європи у визвольній боротьбі.

Повчальний досвід зафронтової роботи часів Великої Вітчизняної війни заслуговує на вивчення і творче використання в інтересах підготовки спецслужб сучасної України до дій в особливий період. Звитяга попередників має пропагуватися також з метою професійного та патріотичного виховання нової генерації співробітників національного правоохоронного органу спеціального призначення.

ДЖЕРЕЛА

1. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К. : К.И.С., 2008. – 432 с.
2. Веденеев Д. В. Діяльність органів та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.) : навчальний посібник. – К. : НВВ НА СБУ, 2011. – 98 с.
3. Скулиш Є. Д., Пшеничний В. Г., Веденеев Д. В. Внесок спецслужб України у перемогу над нацизмом // Науковий вісник Національної академії СБУ. – 2010. – № 33. – С. 3–12.
4. Веденеев Д. В., Міщенко Д. А. Провідні напрями історіографії розвідувальної діяльності партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр. // Труды Національного університету оборони України. – 2009. – № 1. – С. 185–194.
5. Веденеев Д. Звитягу попередників – пам'ятаємо (Історичний нарис про внесок органів державної безпеки України у Перемогу над нацизмом) // Дорогами війни. – К. : «Д.О.Н.-97», 2005. – С. 5–16.

6. Веденеев Д. Таємні стежки до Перемоги // Волонтер. – 2010. – № 3. – С. 20–25.
7. Веденеев Д. Кордон за лінією фронту // Кордон. – 2009. – № 7. – С. 38–39.
8. Коровин В. В. Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – М., 1998. – С. 26–28.
9. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: спецвипуск / [упоряд. Д. Веденеев, В. Козенюк, С. Сердюк]. – 2000. – № 1 (Документи про участь органів держбезпеки України у Великій Вітчизняній війні).
10. Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр. 375.
11. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. Сост. Коровин В. В., Овчинников С. Н. – М., 1964. – С. 112.
12. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 312.
13. Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 – июнь 1941 г.) : сборник документов. – М., 1962. – С. 237.
14. Андрианов В. Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны / В. Н. Андрианов. – М. : ВКШ КГБ СССР, 1990. – С. 79.
15. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 507. – Арк. 1-2.
16. <http://reibert.info/forum/archive/index.php/t-3618-p-2.html>
17. Макогон С. Расстрелы заключенных: правда и вымысел // «2000» – 2008. – 28 березня.
18. Никитченко В. Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // В/ч Є-6035. – Од. збер. 1971. – № 2. – С. 72.
19. Цветков А. И., Петренко П. Е. Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // В/ч Є-6035. – Од. збер. 1985. – № 34. – С. 70.
20. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 417-418.
21. Боевой путь советских пограничных войск (Краткий очерк). – М. : Политиздат, 1962. – С. 117.
22. Сечкин Г. П. Советские Пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – М. : Воениздат, 1976. – С. 120–147.
23. Дозорные западных рубежей. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 65.
24. Калиниченко О. Н. Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Автореф. дисс. канд. истор. наук. – К. : Институт истории АН УССР, 1980.
25. Гордиенко А. Н. Деятельность разведки западных пограничных округов в предвоенный период (1939 – июнь 1941) // В/ч Є-6035. – Од. збер. 1988. – №18. – С. 92–101.
26. Чугунов А. И. Граница накануне войны. – М. : Воениздат, 1985. – С. 105–106.